

ОПОЗИЦИЯТА СВОЕ – ЧУЖДО В ГОВОРА НА БЪЛГАРИТЕ КАТОЛИЦИ ОТ БЕЛЕНЕ В ЛЕКСИКАЛНИ ПРИМЕРИ

Гл. ас. д-р Магдалена Абаджиева

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките

Резюме. Настоящата статия разглежда две лексеми от говора на българите католици от Белене, произлизащи от обреди и танци на православното население в града, чрез които се назовават неприемливи действия. Примерите са интересни за това как конфесионалното различие се проявява чрез езика, като трансформира неутралната лексика в емоционално-експресивна с отрицателен или неодобрителен оттенък. Чрез думата *бръзъицъ*, свързана с обичая „Бразая“, се изразява подигравателно и пренебрежително отношение към жена със смешно, грозно или страшно лице. Вторият разглеждан пример *ѐръйшалдъ* произлиза от танц, характерен за православното население на Белене, и се използва в негативен смисъл за човек, който изразява радостните си емоции невъздържано или който е непокорен и твърдоглав.

Ключови думи: българи католици; Белене; конфесионално различие; експресивна лексика

Населението на днешния български град Белене е проучвано от историци и краеведи (Gospodinov 1996; Miletich 1903). Две от основните групи жители са представители на католическото и на православното вероизповедание. Те населяват различни махали на града и според местните жители в миналото никога не са се смесвали помежду си посредством тайнството брак. Българите католици в Белене са наследници на бивши павликяни, покръстени от Римокатолическата църква през XVII век¹, докато православното население е предимно от влашки произход. Говорът на българите католици от Белене е изследван детайлно от Нено Неделчев (Nedelchev 1994), който се спира главно върху морфологичните и фонетичните му характеристики. Няма цялостно проучване върху лексиката. Елена Врайкова, носител на говора, издава две малки книжки, в които събира лексикални образци, но те не са придружени от граматична информация за думите и езиковедски коментар (Vraykova 2003; Vraykova 2007).

Строгата разделителна линия между двете основни професионални групи на католици и православни в Белене намира своето отражение в местния говор на българите католици, като натоварва с негативна конотация лексеми, произлизащи от обичаи и танци на православното население. По този начин противопоставянето свое – чуждо се проявява чрез езика, като трансформира неутралната лексика в емоционално-експресивна с отрицателен или неодобрителен оттенък. В настоящата статия ще бъдат разгледани два такива лексикални примера, установени към момента. Материалът е събран от информаторката Елена Врайкова, католичка, на 91 г., родом от Белене. За тълкуването на думите и за допълнителни примери разговори са водени и с отец Ивелин Генов, католически свещеник, роден също в Белене.

Справки са направени в следните източници: *Архив на Българския диалектен речник* в Секцията по диалектология и лингвистична география към Института за български език – БАН (ABDR); *Български етимологичен речник* (BER); *Речник на българския език* (RBE); *Речник на Найден Геров* (NG); *Идеографски диалектен речник на българския език* (IR); *Речник на румънския език* (DEX); *Академичен речник на румънския език* (DLR).

1. бръзъйцъ ж. За изразяване на подигравателно и пренебрежително отношение към жена със смешно, грозно или страшно лице. *Кò сѣй нѣпрàвилъ нѣ бръзъйцъ* (Какво се е направила на страшилище). *Тѣз стрàшнѣ, àлиз бръзъйцъ!* (Тази е грозна, все едно е страшилище).

1.1. Тълкуване

Според информаторката Елена Врайкова думата *бръзъйцъ* е навлязла в говора на беленските българи католици от обичай, практикуван от православните от същото населено място около Коледа и носещ сходно име. Вероятно това е описаният в българската етнографска и етнологичка литература обичай „Бразая“, характерен предимно за Североизточна България и за населените места около р. Дунав (Sirakova 1994) (Stefanova 2008). Различните практики, свързани с него, няма да бъдат обект на разглеждане тук; те са важни само дотолкова, доколкото са свързани със значението, с което думата *бръзъйцъ* се употребява сред общността на българите католици от Белене.

Обичаят „Бразая“ се свързва с маскарадните кукерски игри, а *бразаята* се описва като фантастичен зооморфен персонаж (Yankova 2017, p. 106). В с. Бяла вода, Беленско, бразаята се „излюпва“ на Бъдни вечер, т.е. преоблича се в крайна къща на селото, и отива в кабинета на кмета, за да иска разрешение да управлява през нощта. След това тръгва по улиците и сурвака всички за здраве и щастие. Бразаята трака с тракала и потупва хората по гърдите, като по този начин гони злите сили. Зооморфният персонаж е придружен само от мъже, които изпълняват също определени роли: кмет, мошул, арапин, булка, клюница и котак².

Производна на наименованието на обичая „Бразая“, думата *бръзъйцъ* се употребява в преносен смисъл от беленските католици за жена със смешно, грозно или страшно лице. Не откривам лексемата в използваните лексикографски източници, но тя може да се свърже с близките фонетични варианти, които са засвидетелствани в Архива към Българския диалектен речник: *бразайя* (Силистренско) ‘украсена с дълга човка маска’; *бразайя* (Тутраканско) ‘група от пет души, която ходи наред с коледарите или независимо от тях’; *бръзъйери* (с. Гарван) ‘участници в обичая брезая’.

В Идеографския диалектен речник на българския език под *кукер* е посочена думата *бразай*, характерна за отделни населени места около Белене, Кубрат, Русе, както и *бразай* за районите на Никопол, Плевен и Силистра (IR 2021, 2, р. 626).

В Българския етимологичен речник са описани следните фонетични варианти: *брезайя*, *бразайя* (Тутраканско), както и *бръзайя* (Северна България край Дунав), със значение ‘смешно облечен човек в обредни игри, кукер’. Пак там тези примери се извеждат от румънското *brezaie*, производно от *breaz*³, заето от бълг. *брыз* (BER 1971, 1, р. 76), т.е. те са обратни заемки в българския език, а не румънски заемки.

Според Речника на румънския език⁴ (DEX) обаче съществителното име от женски род *brezàie* няма връзка с българската дума *брыз* (‘за бивол – който е с бяло петно на челото и опашката’, RBE), а е определено като дума с неясна етимология, с две основни значения: ‘игра, подобна на пантомима, сходна с „коза“ (прескочи кобила) или турка (вид игра с пръчки), принадлежаща на фолклорния театър, наблюдавана най-вече в Мунтения’ и ‘маскирана фигура с животинска или птича глава, облечена в дълга селска овчарска дреха от овча кожа, украсена с цветни панделки и нашивки’. Справка в Академичния речник на румънския език показва, че съществителното име *brezàie* има основно значение ‘маскиран човек с глава на животно, снабдена с дълъг клон, подобно на щъркел, облечен в разноцветни вълнени дрехи или дрипи във всички цветове, със звънци и тояга в ръката’. За вероятен произход е дадена румънската дума за щъркел *barză* (DRL, р. 650), като се споменава и връзка с по-горе посочената лексема *breaz* (от бълг. *брыз* – б.м.).

Като обобщение бих могла да направя заключението, че думата *бръзъйцъ*, характерна за говора на българите католици от Белене, може да се разглежда и като румънска заемка. Като се има предвид зооморфната маска с дълга човка, използвана при практикуването на определени места на обичая „Бразая“, има вероятност *бръзъйцъ* да се свързва с румънската дума за щъркел *barză*, както е написано и в Академичния речник на румънския език – още повече че обичаят очевидно е познат и на българското, и на румънското население от двете страни на р. Дунав. Въпреки това да-

ните от използваните при справката български и румънски речници не са еднозначни и въпросът за произхода на думата остава спорен.

Подлежи на допълнително проучване и това дали *брас* в говора на българите католици от Белене със значение ‘лице’ е сродна с *бръзъйцъ*. Според Елена Врайкова беленските католици не познават думата *лице*, използват само съществителното от мъжки род *брас*, напр.: *уму́й си бръзъ́* (измий си лицето), *у́бъу брас* (хубаво лице).

1.2. Опозицията свое – чуждо

В говора на българите католици от Белене има различни лексеми, с които се назовава глупавата жена, както и жената, която по различни начини демонстрира неморално поведение, напр.: *бодлеш* (за слаба, грозна и глупава жена), *джудъ́* (название за жило на пчела и едновременно с това за лоша жена), *йъвъ́* (название за въздух и за лека жена)⁵ и др. Част от тази тематична група е и лексемата *бръзъйцъ*, чрез която се изразява подигравателно и пренебрежително отношение към жена със смешно, грозно или страшно лице, както по-горе бяха посочени примерите: *Кò съй нъпрàвилъ нъ бръзъйцъ́* (Какво се е направила на страшилище). *Тъз стра́инъ, àлиз бръзъйцъ́!* (Тази е грозна, все едно е страшилище).

Прави впечатление, че лексема, производна от названието на обичай на православното население, се употребява в негативен смисъл от българите католици. Опозицията *свое – чуждо*⁶ се изразява чрез метафората за различия (този с различно вероизповедание), като трансформира една неутрална в своята употреба лексема в такава за изразяване на отрицателно и подигравателно отношение. Противопоставянето е генерирано в обхвата на конфесионалната сфера и е свързано с антагонизма между православното и католическото население в Белене, което има своето историческо обяснение и ще бъде разгледано по-долу, след втория лексикален пример.

2. *ѐръйшалдъ жс*. Танц, характерен за православното население в Белене.

2.1. Тълкуване

Според информаторката Елена Врайкова българите католици от Белене използват думата *ѐръйшалдъ*, за да назоват танц, характерен за православното население в същото населено място, което е предимно от влашки произход. Не откривам лексемата в използваните лексикографски източници. Названието по всяка вероятност е формирано на местна почва чрез оноματοпея, тъй като по време на танца играещите издавали подвикванията „е – ръ – ша“. Според Елена Врайкова *ѐръйшалдъ* се използва в израз с негативен смисъл за човек, който изразява емоциите си невъздържано, сякаш играе танц под въздействието на нечисти, зли сили: *игра́е ѐръйшалдъ́* (действа необузвано).

Потърсих допълнителна информация от отец Ивелин Генов, който потвърди, че думата наистина е характерна за българите католици от района на Бе-

лене и се използва за човек, който е непокорен, упорит, неконтролируем; с когото останалите трудно могат да се справят и който не се поддава лесно на влияние. За съжаление, към момента е невъзможно да се предостави допълнителен контекст, който да уточни значението.

2.2. Опозицията свое – чуждо

Със сигурност може да се твърди, че подобно на описаната по-горе лексема *бръзъицъ*, *ѣръйшалдъ* също е пример за това как обредните и танцовите практики на православното население служат за назоваване на действия или поведение, които се възприемат от общността на българите католици като нещо неприемливо.

Смисловото обвързване на танца с нечистите сили от страна на българите католици от Белене намира своето обяснение в историческото минало на тази общност и по точно в реформаторската дейност на ордена на пасионистите, които пристигат в северните български земи през 1781 г. (Miletich 1903, p. 77). В стремежа си да укрепят католическата вяра сред бившите павликяни, те си поставят за цел да премахнат всички техни стари суеверни навици и обреди, още повече че ги смятали за заети от българите схизматици или от власите. По този начин се е целяло да се засилят отликите между православното и католическото население. Милетич цитира данни от събрание, състояло се в Белене през 1843 г., на което са приети строги правила по отношение на музиката и танците по време на сватбените тържества. На свещениците е заповядано „да забраняват при сватбите всякакви свирни, песни и игри“ (Miletich 1903, p. 125).

В книжнината на българите католици намират място поучителни текстове, близки по съдържание до патеричните разкази, свързани със страданията, които могат да споделят човека, ако „преправя тялото си“ или „играе и свири на хоро“. Такива се откриват в ръкопис НБКМ 1423 на Петър Ковачев Царски от края на XVIII век, напр.: *Iedin, deto sviri na horo, ubigo jedna strela od ;nebe, i dusciatamu utidi u Pacalat* (Един, дето свири на хоро, уби го една стрела от небето и душата му отиде у пъкъла); *Iedna toma cato igra vezden jedin den, prez noscta se prinesi, ta utidi u Pacalat, i setne promena xivot* (Една мома, като игра един ден непрекъснато, през нощта се пренесе, та отиде у пъкала и сетне промени живота си); *Jedna xena umire, i utade u Pacalat, zascto jaco nastajesce dasi redi teloto* (Една жена умря и отиде у пъкъла, защото много настояваше да си преправя тялото).

Двата разгледани лексикални примера (*бръзъицъ* и *ѣръйшалдъ*) дават основание да се говори за това, че противопоставянето между католици и православни в Белене е намерило израз в езика чрез думи, които маркират различия с отрицателни характеристики. Интересно би било да се проучи дали сходно явление има в езика на влашкото православно население в същото населено място.

Благодарности и финансиране

Авторът изказва благодарност за финансовата подкрепа на Българската академия на науките по двустранно споразумение с Румънската академия на науките.

БЕЛЕЖКИ

1. Повече за българите католици в Белене вж. Милетич 1903, с. 28 – 30.
2. Описанието на обичая „Бразая“ в с. Бяла вода, Беленско, е предаден спрямо разказа на Росица Петрова, председател на читалище „Възраждане 1924“ в селото, публикуван в интернет на адрес: <https://bnr.bg/hristobotev/post/101571514/brazaa> [Viewed 2024-8-22].
3. Лексемата *breaz* в румънски означава: 1. Животно с бяло петно или на челото, или на муцуната. Обикновено се отнася за коне. 2. В преносно значение – умен човек, с остър ум, който се откроява сред останалите (DEX).
4. Благодаря на Явор Иванов и Габриела Миту за помощта при превода от румънски на български език.
5. Названия за нечиста жена вж. още и у Мичева-Пейчева 2014.
6. Повече за опозицията свое – чуждо вж. Мичева-Пейчева 2017.

ЛИТЕРАТУРА

- БЕР 1971/ 2017. *Български етимологичен речник*. Т. 1 – 8. София: БАН.
- ГОСПОДИНОВ, Т., 1996. *Из миналото на Белене*. Белене: Полиграфическа база при Академичното издателство, Свищов.
- ВРАЙКОВА, Е., 2003. *Говор на павликяните – католици*. Плевен: Кентавър 66.
- ВРАЙКОВА, Е., 2007. *Говор на павликяните – католици*. Книга II. Плевен: Кентавър 66.
- ИР, 2012, 2021. *Идеографски диалектен речник на българския език*; Т. I 2012. София: Бълг. бестселър – Национален музей на българската книга и полиграфия; Т. II 2021. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.
- НГ, 1975. *Речникъ на бългaрскѣй языкъ: Съ тлъкувание речиты на бългaрскы и на русскы*. Ч. 1 – 6 (фототипно издание). София: Български писател.
- НЕДЕЛЧЕВ, Н., 1994. *Диалект на българите-католици: северен павликянски говор*. Велико Търново: Печатница „Абагар“.

- МИЛЕТИЧ, Л., 1903. *Нашите павликяни*. В: СБНУНК, т. 19, с. 1 – 368.
- МИЧЕВА-ПЕЙЧЕВА, К., 2014. Образът на чистата жена в старобългарското житие на св. Теодора и в традиционната култура. В: *Известия на Института за български език*, кн. XXVII. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.
- МИЧЕВА-ПЕЙЧЕВА, К., 2017. Мичева-Пейчева, К. *Етнокултурната бинарност в средновековната българска литература*. София: ДиоМира. ISBN: 978-954-2977-45-2.
- РБЕ. *Речник на българския език*, 2001 – 2023. Т. 1 – 16. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, Институт за български език (онлайн). Available from: <http://ibl.bas.bg/rbe/>. [Viewed 2024-8-22].
- СИРАКОВА, И., 1994. Бразая в Русенско. В: *Българска етнография*, кн. 3 – 4, с. 54 – 57. София: БАН.
- СТЕФАНОВА, Т., 2008. Маскарадната игра бразая – един съхранен обичай за плодородие. В: *Сборник доклади на Студентска научна сесия*, Факултет „Природни науки и образование“, с. 161 – 165. Русе: Русенски университет „Ангел Кънчев“.
- ЯНКОВА, В., 2017. *Маскарадът: ние и другите [Електронен ресурс]*. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“. ISBN 978-619-201-205-2
- DEX. *Dicționarul explicativ al limbii române*. Available from: <https://dexonline.ro/>. [Viewed 2024-8-22].
- DRL. *Dicționarul limbii române*. Available from: <https://dlr1.solirom.ro/>. [Viewed 2024-8-22].

Acknowledgments & Funding

The author expresses gratitude for the financial support of the Bulgarian Academy of Sciences under a bilateral agreement the Romanian Academy of Sciences.

REFERENCES

- BER 1971/ 2017. *Balgarski etimologichen rechnik*, vl. 1 – 8. Sofiya: BAN.
- DEX. *Dicționarul explicativ al limbii române*. Available from: <https://dexonline.ro/>. [Viewed 2024-8-22].
- DRL. *Dicționarullimbiiromâne*. Available from: <https://dlr1.solirom.ro/>. [Viewed 2024-8-22].

- GOSPODINOV, T., 1996. *Iz minaloto na Belene*. Belene: Poligraficheska baza pri Akademichното izdatelstvo, gr. Svishtov.
- IR, 2012, 2021. *Ideografski dialekten rechnik na balgarskiya ezik*; vol. I, 2012. Sofiya : Balg. bestselar – Natsionalen muzey na balgarskata kniga i poligrafiya; vol. II 2021. Sofiya: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“.
- NG, 1975. *Rechnik na blagarskay yazayka: S tlakuvanie rechitay na blagarskay i na russkay*. Ch. 1 – 6 (fototipno izdanie). Sofiya: Balgarski pisatel.
- NEDELICHEV, N., 1994. *Dialekt na balgarite-katolitsi: severen pavlikyanski govor*. Veliko Tarnovo: Pечатnitsa „Abagar“.
- MLETICH, L., 1903. Nashite pavlikyani. V: *SbNUNK*, vol. 19, pp. 1 – 368.
- MICHEVA-PEYCHEVA, K., 2014. Obrazat na chistata zhena v starobalgarskoto zhitie na sv. Teodora i v traditsionnata kultura. V: *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik*, vol. XXVII. Sofiya: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“.
- MICHEVA-PEYCHEVA, K., 2017. Micheva-Peycheva, K. *Etnokulturnata binarnost v srednovekovnata balgarska literatura*. Sofiya: DioMira. ISBN: 978-954-2977-45-2.
- RBE. *Rechnik na balgarskiya ezik*, 2001 – 2023. T. 1 – 16. Sofiya: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, Institut za balgarski ezik (online). Available from: <http://ibl.bas.bg/rbe/>. [Viewed 2024-8-22].
- SIRAKOVA, I., 1994. Brazaya v Rusensko. – V: *Balgarska etnografiya*, no. 3 – 4, pp. 54 – 57. Sofiya: BAN.
- STEFANOVA, T., 2008. Maskaradnata igra brazaya – edin sahranen obichay za plodorodie. V: *Sbornik dokladi na Studentska nauchna sesiya, Fakultet „Prirodni nauki i obrazovanie“*, pp. 161 – 165. Ruse: Rusenski universitet „Angel Kanchev“.
- VRAYKOVA, E., 2003. *Govor na pavlikyanite – katolitsi*. Pleven: Kentavar 66.
- VRAYKOVA, E., 2007. *Govor na pavlikyanite – katolitsi*. Kniga II. Pleven, Kentavar 66.
- YANKOVA, V., 2017. *Maskaradat: nie i drugite*. Shumen: Universitetsko izdatelstvo „Episkop Konstantin Preslavski“. ISBN 978-619-201-205-2

THE OPPOSITION OWN – FOREIGN IN THE SPEECH OF BULGARIAN CATHOLICS FROM BELENE IN LEXICAL EXAMPLES

Abstract. The article examines two lexemes from the speech of the Bulgarian Catholics of Belene, originating from rites and dances of the Orthodox population in the city, by which are named unacceptable actions. The examples are interesting for how confessional difference manifests itself through language, transforming neutral vocabulary into emotional-expressive with a negative or disapproving tone. By means of the word *бръзъицъ*, related to the observance „Brazaya“, a mocking and contemptuous attitude towards a woman with a funny, ugly or scary face is expressed. The second example under consideration, *ѣръйшалдъ*, derives from a dance characteristic of the Orthodox population of Belene, and is used in a negative sense for a person who expresses his joyous emotions unrestrained or who is rebellious and stubborn.

Keywords: Bulgarian Catholics; Belene; confessional difference; expressive vocabulary

✉ **Dr. Magdalena Abadzhieva, Chief Assist. Prof.**

WoS Researcher ID: GSE-2886-2022

Institute for Bulgarian Language “Prof. Ljubomir Andreychin” – BAS

1113 Sofia

52, Shipchenski Prohod Blvd., block 17

E-mail: m.abadzhieva@ibl.bas.bg